

УДК 81'373.612.2

Тимочко О. Б.

МЕТАФОРА ЯК ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ ІДІОЛЕКТУ ПИСЬМЕННИКА (на матеріалі творчості Грицька Чубая)

У статті з'ясовується суть стрижневих понять ідіостилістики – метафора, ідіостиль, ідіолект; досліджуються особливості реалізації семантичних типів метафор (зокрема антропоморфних) у поетичному мовленні Грицька Чубая.

The article is an attempt to define the basic notions of the problem under investigation – metaphor and individual style; to analyze peculiarities of realization of main semantic types of metaphors in the poetic speech of Hryhoriy Chubay.

Однією з найважливіших проблем лінгвостилістики є дослідження мовної особистості письменників, творчість яких є одним із стилістичних джерел розвитку української поетичної мови. Основною властивістю художньої мови є художньо-образна конкретизація дійсності, сприйнятої через індивідуальне світобачення письменника (В. В. Виноградов, І. Гарін, О. О. Потєбня). Визначальною рисою художнього тексту є його динамічність, тобто властивість постійно змінюватися, відтворюватися заново, варіативно сприйматися різними людьми та однією особою за різних обставин.

Детальне вивчення взаємозв'язку мови та світоглядної орієнтації поета можливе через дослідження мовних виражальних засобів, якими він послуговується. Традицію опису ідіостилів письменників започаткували І. Білодід, В. Ващенко, В. Виноградов, В. Григор'єв. На сьогодні мова і стиль окремого автора стали об'єктом наукового дослідження у працях багатьох українських мовознавців (К. Голобородько, Л. Дударенко, І. Зінченко, Н. Князєв, Т. Коляда, Є. Концевич, Л. Краснова, Л. Пустовіт, О. Семенюк, Л. Савицька, Н. Сологуб, Л. Савченко, О. Таран та ін.).

Мова творів Грицька Чубая, зокрема художнє слововживання,

спрямоване на реалізацію в поезіях ідеї трагізму людської екзистенції українського втраченого покоління, представляє як і естетичний, так і науковий інтерес. У наш час поезія Грицька Чубая привертає увагу таких літературознавців: Д. Струка, І. Дзюби, М. Рябчука, Я. Поліщука, С. Жадана, К. Москальця, М. Пшеничного, Д. Кравця та ін. Поетична мова Г. Чубая вимагає також спеціального лінгвістичного дослідження з урахуванням новітніх здобутків лінгвостилістики. Отже, завданням пропонованого дослідження є: з'ясувати суть стрижневих понять – метафора, ідіостиль та ідіолект, мовна поетична модель світу; визначити місце і роль метафор у мовно-поетичному світі Г. Чубая; виділити основні семантичні групи метафор у творах поета; дослідити особливості реалізації антропоморфних метафор у художніх текстах автора.

Для вираження індивідуальних особливостей мови письменника у лінгвістиці вживаються терміни: ідіостиль, ідіолект, індивідуальний стиль, причому спостерігається певна суперечливість у використанні цих термінів. Так, М. О. Марченко, зробивши спробу аналізу використання зазначених термінів у сучасній філологічній науці (до уваги бралися дефініції Ф. І. Буслаєва, Г. О. Винокура, О. С. Кубрякової, В. П. Григор'єва, І. К. Білодіда та ін.), робить висновок, що терміни “індивідуальний стиль” та “ідіостиль” не є суто лінгвістичними. Вони відбивають як літературознавчі, так і лінгвістичні аспекти індивідуального мовлення письменника [7:258–261]. Отже, вважаємо за доцільне, услід за М. О. Марченко, використовувати термін “ідіолект” (від грецьких слів “*idios*” – свій, особливий та “*lekt*” – мова) у значенні “свосрідна, особлива форма мовлення індивіда (характерна мовна манера)” (М. Юсслер).

У художньому творі лексичне значення слова естетично актуалізується, модифікується, тобто виявляє свій ідіофункціональний характер (О. О. Потебня). Механізм оновлення лексичної семантики слова найповніше простежується в метафоричних структурах. Метафора, як результат відношення між двома значеннями слів, одне з яких є початковим, а друге – як похідним, є яскравим прикладом динаміки у сфері лексичної семантики [8:11]. Метафори, як і інші виражальні засоби, є індикаторами ідіолекту письменника, відбивають його сприйняття світу та життєве кредо, тому помітно вирізняються індивідуальністю.

Вчення про метафору має довгу історію, однак науковий інтерес до неї не втрачається і сьогодні.

Лінгвісти приділяють велику увагу вивченню метафори як виразника ідіостилію письменника (Т. Єщенко, Т. Кіс, Н. Лисенко, Т. Матвєєва, О. Тищенко) [2,3,4,6,11].

Метафора, як засіб формування та розширення лексичного значення слів, а також як основний спосіб пізнавально-мисленнєвої діяльності людини, має здатність бути своєрідною моделлю презентації людських знань у свідомості індивідуума та водночас надавати їм (знанням) мовного вираження. Отже, метафора є результатом пізнавально-мовленнєвої діяльності людини, якому притаманна властивість відображати і зберігати національно-культурну інформацію. Художня метафора, будучи витвором конкретного мовця, все ж таки залишається здобутком національної мови, оскільки автор, попри індивідуальне сприйняття ситуації, так чи інакше залежний від тих мовних засобів, які він обирає [3: 2-6].

Характерною ознакою поетичної метафори є її унікальність та непередбачуваність. Метафора в поезії – це не просто художній прийом чи особливість стилю, це особлива парадигма мислення і відмінне від звичайного бачення світу. Поетична метафора завжди неповторна, вона – не зовнішня прикраса, а внутрішня необхідність поетичної творчості, бо в поезії ми часто звертаємо увагу навіть не стільки на те, що сказано, а як сказано. Метафора більшою мірою, ніж порівняння, створює багатство значень та їх відтінків, саме вона часто є ключовим словом у контексті.

О. О. Тараненко визначає метафору як “семантичний процес, за якого форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного референта на інший на основі тієї чи іншої схожості останніх при відображенні у свідомості мовця” [10:108].

В. В. Дятчук та Л. Пустовіт вважають, що “метафора, становлячи єдність, нерозривність загального і конкретного в лексичному значенні слів, охоплених процесом перенесення ознак, є результатом активної пізнавальної діяльності людини. З одного боку в метафорі узагальнюються певні ознаки, що переносяться з одного предмета на інший, з іншого – метафора – приховане внутрішнє порівняння, яке відрізняється конкретно чуттєвим змістом” [1:136].

У сучасній лінгвістиці не розрізняються два типи метафор – ху-

дожня та мовна. Щодо метафори як категорії поетики в лінгвістиці застосовуються такі терміни: метафора художня, поетична, тропеїчна, індивідуальна, індивідуально-авторська, творча, мовленнєва, оказіональна, метафора стилю [5: 14].

Г. Склярєвська виділяє такі диференційні ознаки художньої (ХМ) та мовної (ММ) метафор: 1) ХМ є об'єктом дослідження поетики, і становить її основну естетичну категорію; ММ є об'єктом дослідження лінгвістики як комплексна проблема, що стосується різних розділів мовознавства й лінгвістичних дисциплін; 2) ХМ виконує естетичну функцію; ММ – комунікативну; 3) ХМ безсистемна; ММ має системний характер, утворюється і функціонує за законами мовної системи; 4) конотації ХМ відтворюють не колективне, а індивідуальне (авторське) бачення світу, ХМ існує тільки в межах конкретного контексту; в ММ об'єктивні конотації, які відповідають предметно-логічним зв'язкам, відтворюють мовний досвід носіїв етнокультури і закріплені узусом за значенневими потенціями певного слова; 5) ХМ одинична і потребує певного авторського пояснення; ММ загальноживана та загальнозрозуміла; 6) ХМ не відтворювана, унікальна; ММ характеризується певною стійкістю й відтворюваністю в мові; 7) ХМ авторська, суб'єктивна; ММ “анонімна”, об'єктивна; 8) ХМ характеризується максимальною синтагматичною зумовленістю; ММ – мінімальною синтагматичною зумовленістю [9: 28–36].

Детальний аналіз метафоричних утворень (понад 350) засвідчив, що характерним для ідіостилю поета є такі семантичні типи метафор: метафора-оживлення (антропо-, зоо-, ботаноморфні метафори), метафора-опредмечування, метафора-синестезія.

Розглянемо особливості антропоморфних метафор у поетичних текстах Грицька Чубая, оскільки вони становлять найбільшу групу (понад 190 одиниць) і є показником мовного стилю поета.

Антропоморфізацію кваліфікуємо як оживлення предметів, понять і явищ, семема яких збагачується семою “людинототожність”. В основі таких метафоричних переносів лежить дохристиянський аієрархічний світогляд народу, якому властиве нерозрізнення “вищого” (людського) й “нижчого” (тваринного, рослинного і речового [5:45]). Антропоморфічні контексти містять ключові слова, які постають як назви активних дій індивіда (*аплодувати, блукати,*

бігти, боятись, бродити, вдягати, вити, волокити, втікати, вчитись, дивитись, дихати, запізнюватись, заховатися, йти, кидатись врозтіч, колисати, кружляти, лопотіти, митарствувати, мовчати, обіймати, озиратись, осмислювати, пам'ятати, плакати, пірнати, пробачати, промовляти, ридати, різати, роздягати, розкривати, сидіти, сновигати, стояти навколишки, сміятись, сумувати, спочивати, ступати, хвилюватись, царствувати, шепотіти, тощо): ...крізь прочинену браму з подвір'я / ступить світло босоніж на стежину; [скрипка] увостаннє щось мовила хрипко...; І ожереди стали край дороги...; Легеньку хмарку вітер колисав; Стояв осінній день на видноколі; Щось шепотять зелені явори;... слова – усе той вогонь обіймає...; Але час подихує вітриськами...; Там трави кинулися врозтіч...; І громи [...] все кленуть нескорене, земне...; Блискавиці ріжуть ночі сиву каламуть...; Аплодує дощ в дахи-долоні; Чому ви [вікна] так плачете часто? та інші. Слід зауважити, що ця семантична група містить велику кількість синонімів на позначення руху: йти, приходити, блукати, бродити, сновигати тощо. Нами було зафіксовано близько 20 метафоричних утворень такого типу. Наприклад, у Грицька Чубая *страх* приходить, *страх* іде геть, приходить сон, *вогонь* приходить, приходить попіл, *смерть* приходить, приходить прокльон; *блукать риби*, *мовчання* блукає, *є і заблукана бджола*; *вітер* бродить, *погляди* бродять; *сходяться тіні*, *день* відходить, *дерева* сновигають; *іде тисяча квіток*, *іде тисяча зір*, *осінь* іде, *осінь* ходить, *ідуть дощі* садами сновигати, *ходять горя тіні*, *пам'ять* іде та ін. Через такі утворення з метафоризованими компонентами “йти, приходити, блукати, сновигати” автор наділяє неживі предмети, явища природи та абстрактні поняття людськими рисами, що дозволяє глибше зрозуміти настрій та ставлення поета до навколишнього світу. Тут слова на позначення руху не є динамічними, автор підкреслює безцільність та абсурдність деяких проявів людського життя.

Ключовими словами антропометафор поезії Грицька Чубая постають назви-конкретизатори: а) індивідуальних властивостей людини (*беззахисний, мовчазний, безпорадний, заплаканий, тверезий, босий*): ...*тіла тверезих вулиць*...; ...*лише безпорадна уява оточила себе безліччю натяків*...; ...*щоби місяця беззахисного боляче зранити*...; *бачу пам'ять її безпритульну* що іде по риллі...; ...*але сном*

зневажена гребля... та інші; б) психофізіологічних процесів/станів людини (бездиханний, божевільний, заснулий, зачудований, змучений, наляканий, німий, озлоблений, пам'ять, померлий, вмирати, сумний, сумувати): ...бачу сон бездиханний...; ...бачу траву що померла...; ...це ж померлого дерева вранішня поза...; ...божевільна церква що збожеволіла од самоти...; ...озлоблені вірші...; ...їй потреба вернутись з німого полону...; ...і стояння навшипинки німої води...; ...прийшов його ж таки померлий прокльон...; ...над тихим криллям втомленого дому; ...так мертве сонце дивиться у зелену воду...; Ї сумують стерні сумом пожовтілим... та інші. Як бачимо з поданих прикладів, майже всі ключові слова мають семантичне забарвлення, яке відображає страждання, сум, гнів, божевілля та смерть. Саме таким чином автор передає трагізм людської екзистенції, що і відображенням його світобачення; в) назви частин тіла людини (волосся, пальці, долоні, очі, руки, вуста, ноги, тіло): ...обличчя вечірньої дороги процілював підошвами...; ...і посадило [дерево] собі на плечі цілу зграю гайвориння...; ...тіла тверезих вулиць...; ...і заступає [ніч] вустами палюче сонце...; ...ніч заступає руками всохле дерево...; ...а тільки чую як десь далеко-далеко/ поза її [ночі] очима/ поза її руками/ поза її вустами...; Дощу предовгі пальці на шибках...і крапали на підлогу сльози хвилин; ...тоді обличчя годинників були смертельно бліді...; Довгими пальцями ніч руката/ Втирає на обрії розмальовані стіни; Аплодує дощ в дахи-долоні... та інші. Тут нежива природа повністю набуває форм людського тіла, так у ночі є руки, вуста, очі, пальці; обличчя у годинників смертельно бліді; пальці у дощу надзвичайно довгі. Одразу ж виникають асоціації з чимось невідворотним, неминучим та тривожним – прихід ночі, завмирання всього живого. Хоча яскравим та радісним є оказіональне метафоричне утворення аплодує дощ в дахи-долоні, де автор одночасно робить два порівняння: шум дощу з аплодисменти, а дахи мають форми людських долонь.

Природа у віршах Грицька Чубая живе багатогранним та динамічним життям. Вона постійно в розвитку, у змінах. Подібно до людини вона народжує та помирає, співає та шепоче, сумує і радіє. Тут природа та явища природи – живі істоти: шепотять зелені явори, біжать дощові титри, спішать громи на віче, помаранчі сміються, на простягнутих долонях річка тримає небо, сміється

річки сяюча блакить, обіймаються дві хмаринки, береги біжать, втікаюча вода, небо дихає спрагло, блискавиці різуть ночі сиву каламуть, трави кидаються врозтіч, вогонь обіймає та ін.

Узявши до уваги такі фактори, як повторюваність, необхідність, концептуальність та образна значущість, ми побачили, що в спектрі антропоморфних метафоричних структур опорними й ключовими є слова: лице (обличчя), тінь, тиша (стишитись), смерть (мертвий, помирати), страх (боятись), ніч, сльози (плакати), світ, сонце, місяць, вітер та очі. Вживаючись в різних контекстах, вони відіграють визначну роль в організації структурно-семантичної єдності творів поета, безпосередньо пов'язані з ідейно-тематичним спрямуванням поезій, розкривають образ автора та його ідейно-естетичні засади.

Отже, поезія – основне середовище існування метафор – є особливою формою творчого пізнання світу. Метафора несе в собі конкретно-пізнавальні можливості і функціонує як засіб лінгвального осмислення та репрезентації нової інформації. Саме метафора, як виражальний засіб, є яскравою ознакою самобутності ідіостилію поета.

Література

1. Дятчук В.В., Пустовіт Л.О. Семантична структура і функціонування лексики української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1983. – 156 с.
2. Єщенко Т.А. Метафора в українській поезії 90-х років ХХ століття: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Донецький національний університет. – Донецьк, 2001. – 19 с.
3. Кіс Т.С. Еволюція художньої метафори: лінгвокультурний аспект: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України. – К., 2001. – 19 с.
4. Лисенко Н. Метафора і символ у поетичному ідіостилі Тодося Осьмачки (Семантика. Стилїстика): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – 17 с.
5. Лісничий Д.В. Метафора з дендронімним компонентом у поетичних творах першої половини ХХ століття: Монографія. – К.: ТОВ “ВБ “Аванпост-Прим”, 2008. – 440 с.

6. Матвеева Т. Метафора як виразник стилю М. Коцюбинського: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ ОДУ ім. І. Мечнікова. – Одеса, 1996. – 17 с.

7. Марченко М. Термінологічні аспекти індивідуальних особливостей мовлення // Новітня філологія. – 2005. – № 1. – С. 258 – 265.

8. Метафора в языке и тексте / Отв. ред. В. Н. Телия. – М.: Наука. – 1988. – 176 с.

9. Скляревская Г. Языковая метафора в толковом словаре. Проблемы семантики (на материале русского языка). – М.: АН СССР, Институт русского языка, 1988. – Ч. 1. – 53 с.

10. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). – К.: Наук. думка, 1989. – 256 с.

11. Тищенко О.М. Метафора у поезіях Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01/ НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 1997. – 17 с.